МЕДІАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ВРАЗЛИВИХ ГРУП У ПРАВОВИХ КОНФЛІКТАХ

ШАПЕНКО Л. О. - кандидат юридичних наук, доцент
САДИГОВ Р. А. - здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Факультету права та міжнародних відносин Державного університету «Київський авіаційний університет»

УДК347.9:342.7
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.53

Мета: дослідити медіацію як спеціалізований інструмент правового захисту представників вразливих груп населення та обґрунтувати її значення у становленні нової концепції доступного й інклюзивного правосуддя. Методи: використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, зокрема системний аналіз нормативно-правової бази України щодо медіації та захисту вразливих груп, порівняльно-правовий метод для дослідження різних форм альтернативного врегулювання спорів, а також метод узагальнення для формування висновків щодо ефективності медіаційних процедур. Результати: встановлено, що медіація демонструє здатність ефективно компенсувати структурні обмеження традиційного правосуддя через створення індивідуалізованого простору для врегулювання конфліктів. Виявлено особливості застосування медіаційних процедур для різних категорій вразливих осіб: дітей, осіб з інвалідністю, реципієнтів соціальних послуг, внутрішньо переміщених осіб. Визначено перспективність розвитку спеціалізованих форм медіації, включаючи нотаріальну та освітню. Обґрунтовано обмеження щодо застосування медіації у справах про домашнє насильство з метою забезпечення безпеки найбільш вразливих учасників. Обговорення:доведено трансформаційний потенціал медіації в умовах правової турбулентності воєнного стану, коли медіаційні процедури здатні функціонувати незалежно від повноцінної роботи судової системи. Підтверджено кореляцію між соціальною вразливістю окремих груп населення та їхньою підвищеною потребою в гнучких, емоційно безпечних формах правового захисту. Обґрунтовано необхідність цілеспрямованого розвитку доступних медіаційних послуг як елемента соціальної політики держави та формування теоретичного підґрунтя для реформування національної системи правозахисту в напрямі її гуманізації.

Ключові слова: медіація, вразливі групи, правові конфлікти, нотаріус-медіатор, доступ до правосуддя, альтернативне вирішення спорів, внутрішньо переміщені особи, соціальні послуги.

Постановка проблеми та її актуальність

Сучасна система правосуддя України функціонує в умовах критичного навантаження. Зазначене створює системні бар'єри для забезпечення ефективного доступу до справедливого суду для соціально незахищених верств населення. Формалізовані судові процедури залишаються недостатньо чутливими до потреб людей з обмеженими правозахисними ресурсами. Економічні труднощі, психологічна вразливість та соціальна дезорієнтація створюють додаткові бар'єри. Збереження дисбалансу між потребами громадян і можливостями правової системи забезпечити їх задоволення вимагає впровадження нових інструментів. Першочерговим завданням є запровадження гнучких, доступних і індивідуалізованих форм правового реагування. Особливу увагу слід приділяти таким формам вирішення

спорів, які забезпечують емоційну безпеку учасників та унеможливлюють повторну травматизацію.

Воєнні умови істотно поглибили кризу доступу до правосуддя для найбільш незахищених груп. Показовим є зростання кількості звернень до системи безоплатної правничої допомоги з боку внутрішньо переміщених осіб [1]. Масові переміщення, втрата звичних соціальних опор, руйнування родинних зв'язків і зростання психологічної травматизації стали каталізаторами нових типів правових конфліктів. Діти, особи з інвалідністю, реципієнти соціальних послуг, жертви насильства стикаються з подвійною вразливістю. Їхні структурні обмеження у доступі до правової допомоги ускладнюються воєнною реальністю. Забезпечення ефективного правового захисту для осіб, які не мають змоги відстояти свої права в судовому порядку, потребує спеціалізованих процедур. Медіація здатна компенсувати обмеження класичних механізмів правозахисту. Її гнучкість, чутливість до індивідуальних потреб та неформальний формат сприяють формуванню безпечного простору для подолання конфлікту. У ситуації масштабних соціальних змін медіація постає як необхідний елемент системи справедливого правосуддя.

Метою статті є всебічне дослідження медіації як спеціалізованого інструменту правового захисту представників вразливих груп населення, а також обґрунтування її значення у становленні нової концепції доступного й інклюзивного правосуддя.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми

Проблематика медіації як механізму захисту вразливих груп у правових конфліктах знаходиться на перетині кількох наукових напрямів і привертає увагу дослідників різних галузей права та суміжних дисциплін. Теоретичні та практичні аспекти альтернативного вирішення спорів досліджували В. Теремецький, К. Токарєва, М. Мироненко, І. Сопілко та інші науковці, які розкривали окремі аспекти медіаційних процедур у різних сферах правовідносин. Особлива увага приділялася питанням нотаріальної та освітньої медіації, застосування альтернативних способів врегулювання спорів у сфері публічного адміністрування, а також проблемам безпеки учасників медіації у справах про домашнє насильство. Актуальними залишаються дослідження правових механізмів забезпечення доступності правосуддя в умовах воєнного стану та ролі альтернативних форм правозахисту для соціально вразливих категорій населення. Водночас комплексного системного дослідження медіації як спеціалізованого механізму захисту різних категорій вразливих груп у правових конфліктах, особливо в умовах сучасних викликів, у вітчизняній правовій науці поки що бракує, що зумовлює актуальність та новизну даного дослідження.

Виклад основного матеріалу досліджень

Стрімке поширення медіації як позасудового механізму вирішення спорів зумовлене її особливою ефективністю у ситуаціях, де необхідно захистити інтереси соціально вразливих категорій населення. Обмеження, пов'язані з правовим статусом окремих осіб, нестача ресурсів для здійснення захисту своїх прав та складні життєві обставини значно ускладнюють доступ до традиційного правосуддя. У системі національного права визначальним є конституційне закріплення людини як найвищої соціальної цінності, що передбачає пріоритетність захисту її життєвих інтересів, фізичної недоторканності та моральної гідності (стаття 3 Конституції України)[2]. При цьому основоположний принцип однаковості всіх людей у своїх природних правах та соціальній значущості (стаття 21 Конституції України) вимагає від держави не лише формального, а й фактичного забезпечення рівних можливостей у доступі до правових процедур. Реалізація згаданого принципу потребує впровадження адаптованих інструментів правового реагування. До таких належить медіація, яка, згідно зі статтею 1 Закону України від 16.11.2021 № 1875-IX «Про медіацію», є процедурою добровільного характеру, що забезпечує нерозголошення інформації та відбувається у структурованому форматі,

де учасники конфлікту за сприяння неупередженого посередника досягають спільно прийнятного рішення через діалог та переговори [3]. Головною перевагою зазначеного механізму виступає його гнучкість і можливість адаптації до потреб учасників, що є ключовим для забезпечення належного захисту осіб із обмеженими можливостями відстоювання своїх прав. Медіація не лише сприяє правовому врегулюванню, а й забезпечує емоційну безпеку учасників, формуючи передумови для сталого подолання конфлікту. У цьому сенсі вона постає як інструмент індивідуалізованого правозастосування, що дозволяє максимально наблизити правову допомогу до потреб людини.

З огляду на зазначену вище чутливість медіації до потреб соціально вразливих осіб, особливу увагу слід приділити її застосуванню у справах за участю дітей, які є однією з найбільш незахищених категорій. Правове становище неповнолітніх передбачає потребу в особливому підході до врегулювання конфліктів із їхньою участю. Згідно зі статтею 3 Сімейного кодексу України, пріоритетом при вирішенні будь-яких правових питань щодо дитини визнається забезпечення її найкращих інтересів. Додатково, стаття 171 Кодексу гарантує дитині право вільно висловлювати власну думку з усіх питань, що стосуються її життя і добробуту [4]. Ч. 2 статті 3, Закону України «Про медіацію» передбачає можливість застосування відповідної процедури у сімейних спорах лише за умови, що вона не порушує прав дитини або відбувається з урахуванням її інтересів[3]. У наукових дослідженнях також порушується питання належної організації процесу медіації. Так, В. Теремецький та К. Токарєва вказують на необхідність чіткого розмежування функціонального навантаження медіатора з метою запобігання упередженості [5, с. 3], що має особливе значення у взаємодії з дітьми. В умовах тривалого воєнного стану, масового переміщення сімей і зростання рівня психологічної травматизації неповнолітніх застосування медіації набуває особливого значення. Такий формат врегулювання конфліктів дозволяє створити простір, у якому дитина може вільно висловити свою позицію, не зазнаючи додаткового емоційного тиску, що є типовим для судових процесів, які часто є надмірно тривалими й формалізованими.

До кола вразливих учасників медіації, поряд із дітьми, належать і особи з інвалідністю, які стикаються з численними бар'єрами у доступі до правових процедур. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» у ст. 4 гарантує їм рівні можливості участі в економічному, політичному й соціальному житті, а ст. 2 встановлює заборону дискримінації за ознакою інвалідності[6]. В умовах медіаційної взаємодії такі учасники потребують індивідуального підходу, що знайшло нормативне відображення у ст. 7 Закону України «Про медіацію», яка зобов'язує медіатора дотримуватись принципу нейтральності, враховуючи особливості учасників[3]. Як зазначає М. Мироненко, ефективність процедури значною мірою залежить від належної організації постмедіаційного супроводу, адже саме він забезпечує сталість досягнутих домовленостей [7, с. 97]. Тому адаптація медіаційного процесу до потреб осіб з інвалідністю має не лише правове, а й глибоке соціальне значення.

Категорію вразливих суб'єктів медіаційних правовідносин доповнюють особи, які є реципієнтами соціальних послуг, що зумовлюється критичним характером впливу відповідних правових конфліктів на їхні життєві обставини. Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII у ст. 3встановлює вимоги щодо персоніфікованого, оперативного та доступного надання соціальної підтримки, а ч. 4 ст. 21 закріплює право на оскарження рішень щодо її надання або відмови[8]. Механізм медіації, відповідно до ст.4 Закону України «Про медіацію», базується на принципах диспозитивності, безсторонності, конфіденційності та паритетності учасників, що дозволяє забезпечити ефективний розгляд публічно-правових спорів. Дослідження К. Токарєвої підтверджують доцільність застосування медіації у сфері публічного адміністрування, особливо при врегулюванні конфліктів між приватними особами та суб'єктами владних повноважень[9]. В умовах воєнного стану її значення зростає внаслідок необ-

хідності оперативного вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням прав внутрішньо переміщених осіб, наданням гуманітарної допомоги та тимчасовим розміщенням.

Пошук ефективних механізмів реагування на правові виклики, з якими стикаються вразливі категорії громадян, зумовлює необхідність залучення професійних суб'єктів медіаційного процесу. Однією з форм, що поєднує компетенцію у сфері права та навички конструктивного посередництва, виступає нотаріальна медіація. Такий підхід дозволяє не лише досягти примирення сторін, а й забезпечити юридичну визначеність та виконуваність прийнятих рішень. У наукових працях В. Теремецького та К. Токарєвої підкреслюється важливість кваліфікованого посередництва у формуванні ефективної комунікації між учасниками спору [5, с. 3]. Для осіб, які отримують соціальні послуги, участь у такій процедурі сприяє зниженню правової вразливості, створює умови для фахового супроводу та дозволяє зафіксувати домовленості у правовому полі. На думку М. Мироненко, належна організація постмедіаційного супроводу є ключовим чинником довготривалого ефекту врегулювання [7, с. 97]. Розширення практики нотаріальної медіації сприяє зміцненню інституційних гарантій правозахисту на позасудовому рівні, що особливо важливо в умовах соціальної нестабільності.

До спеціалізованих форм альтернативного врегулювання спорів належить і освітня медіація, що актуалізується високою напруженістю освітнього середовища. Згідно з позицією В. Миргород-Карпової та Д. Мурача, освітня діяльність характеризується найвищим рівнем стресу серед професійних сфер, що потребує впровадження спеціальних процедур розв'язання конфліктів [10, с. 138]. Стресове перевантаження знижує здатність до конструктивного діалогу, зокрема через вплив на когнітивні функції. Вважаємо, що медіація є доцільною у спорах, що виникають між учнями й учителями, батьками та адміністрацією, а також у випадках булінгу чи оскарження результатів навчання. Оскільки такі конфлікти поєднують юридичні та педагогічні чинники, їх вирішення потребує чутливого і гнучкого підходу, який забезпечує медіація, сприяючи інклюзивності та збереженню безпечного освітнього простору.

Окремої уваги потребує застосування медіації у врегулюванні правових конфліктів за участю внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які становлять одну з найчисельніших вразливих груп в умовах воєнного стану. Правове становище цієї категорії характеризується множинною вразливістю: втратою звичного соціального середовища, обмеженістю фінансових ресурсів, психологічною травматизацією та необхідністю адаптації до нових умов життя. Медіація як гнучкий інструмент правового захисту здатна ефективно врегульовувати конфлікти ВПО з органами місцевого самоврядування щодо надання житла, соціальних послуг, реєстрації місця проживання, а також міжособистісні спори з приймаючими громадами. Неформальний характер медіаційної процедури дозволяє уникнути додаткової бюрократизації, що є критично важливим для осіб, які вже зазнали значних психологічних травм та потребують оперативного вирішення життєво важливих питань.

Серед найскладніших правових конфліктів, пов'язаних із вразливими групами, варто виокремити проблему домашнього насильства, що потребує вкрай обережного застосування медіаційних процедур. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII тлумачить таке насильство як умисне завдання шкоди фізичного, психологічного, сексуального або економічного характеру особам, пов'язаним родинними чи близькими стосунками[11]. У наукових дослідженнях підкреслюється важливість добровільної участі сторін і дотримання безпеки під час процедури. Так, Т. Водоп'ян вважає, що за наявності згоди постраждалої особи можлива медіація з питань поділу майна чи виховання дітей, за умови уникнення повторної віктимізації [12, с.53]. Законодавство водночас прямо забороняє застосування медіації у справах про адміністративні чи кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, що підтверджує необхідність особливо зваженого підходу до таких випадків.

Забезпечення доступності медіаційних послуг для вразливих груп населення становить ключовий виклик для ефективної реалізації альтернативних способів врегулювання спорів. На наш погляд, медіація як форма альтернативного врегулювання спорів має важливе значення для розвитку правової системи та забезпечення доступності правосуддя для всіх категорій громадян. Запровадження інституту медіації в Україні відкриває нові можливості для розвантаження судової системи та підвищення ефективності правосуддя. Медіаційне законодавство передбачає можливість створення професійних об'єднань медіаторів та організацій, що забезпечують проведення медіації, які можуть сприяти наданню доступних медіаційних послуг соціально незахищеним категоріям громадян.

Воєнний стан, запроваджений у зв'язку з масштабною збройною агресією, істотно ускладнив реалізацію права на захист, особливо серед осіб, які вже перебувають у вразливому становищі. Хоча чинне конституційне регулювання допускає тимчасове звуження окремих прав у період надзвичайних обставин, право кожного на ефективний засіб правового захисту залишається непорушним. У таких умовах медіація, як процедура, що не залежить від повного функціонування судової системи, набуває особливого значення. Її використання дозволяє оперативно реагувати на індивідуальні запити правового захисту, зберігаючи водночас принципи добровільності, неупередженості та правової визначеності. І. Сопілко та А. Сівак слушно зауважують, що навіть у період збройного конфлікту держава зобов'язана гарантувати реалізацію основоположних прав, зокрема шляхом створення альтернативних форм правосуддя, здатних ефективно замінювати класичні інструменти правозахисту [13]. Успішне завершення медіаційної процедури відповідно до Закону України «Про медіацію» має юридичні наслідки, адже досягнуті домовленості можуть бути оформлені у вигляді цивільно-правового договору з обов'язковою юридичною силою. Зазначене підкреслює не лише правову релевантність медіації, а й її здатність функціонувати як дієвий інструмент відновлення справедливості в умовах правової турбулентності.

Висновки

Аналіз теоретичних засад та практичних аспектів застосування медіації у правових конфліктах за участю вразливих груп населення дозволяє констатувати формування якісно нової парадигми правозахисту в сучасній Україні. Медіаційний механізм демонструє здатність ефективно компенсувати структурні обмеження традиційного правосуддя через створення індивідуалізованого простору для врегулювання конфліктів, що особливо актуально для осіб з обмеженими правозахисними ресурсами. Диференційований підхід до різних категорій вразливих суб'єктів – від дітей до осіб з інвалідністю та реципієнтів соціальних послуг – засвідчує універсальність медіаційного інструментарію при збереженні його адаптивності до специфічних потреб кожної групи. Водночас виявлені обмеження у застосуванні медіації, зокрема у справах про домашнє насильство, підкреслюють необхідність збалансованого підходу, який поєднує доступність альтернативного врегулювання з безпекою найбільш вразливих учасників. Розвиток спеціалізованих форм медіації, включаючи нотаріальну та освітню, свідчить про поступову інституціоналізацію цього механізму як невід'ємної складової національної системи правозахисту.

Особливого теоретичного та практичного значення набувають висновки щодо трансформаційного потенціалу медіації в умовах правової турбулентності, спричиненої воєнним станом. Здатність медіаційних процедур функціонувати незалежно від повноцінної роботи судової системи та забезпечувати юридично значущі результати через договірне оформлення досягнутих домовленостей позиціонує їх як стратегічний ресурс підтримання правопорядку в екстремальних умовах. Виявлена кореляція між соціальною вразливістю окремих груп населення та їхньою підвищеною потребою в гнучких, емоційно безпечних формах правового захисту обґрунтовує необхідність цілеспрямованого розвитку доступних медіаційних послуг як елемен-

та соціальної політики держави. Перспективи подальшого дослідження пов'язані з емпіричним вивченням ефективності медіаційних практик для різних категорій вразливих осіб та розробкою методологічних рекомендацій щодо оптимізації процедур з урахуванням специфіки правових конфліктів воєнного і поствоєнного періодів. Концептуальне значення проведеного аналізу полягає у формуванні теоретичного підґрунтя для подальшого реформування національної системи правозахисту в напрямі її гуманізації та підвищення доступності для найбільш соціально незахищених верств населення.

Література

1. Більш як удвічі зросла кількість ВПО, які звертаються до системи БПД по вторинну правову допомогу. *Безоплатна правова допомога*. URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/bilsh-yak-udvichi-zrosla-kilkist-vpo-yaki-zvertayutsya-do-systemy-bpd-po-vtorynnu-pravovu-dopomogu/ .

2. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text .

3. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text .

4. Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text .

5. Teremetskyi V., Tokarieva K.et al. Prospects for the Development of Mediation Institute in Notarial Activities. *Archives des Sciences*. 2024. Vol. 74, no. 2. P. 1–6.

6. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text .

7. Мироненко М. О. Особливості порядку проведення медіації нотаріусом в Україні. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 94–99.

8. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text .

9. Токарєва К. Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 468 с.

10. Миргород-Карпова В. В., Мурач Д. В. Освітня медіація в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 137–145.

11. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII : URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text .

12. Водоп'ян Т. Сімейна медіація та домашнє насильство: досвід України та Великобританії. *Комунікація як чинник транспарентності соціальної взаємодії: психологічний, історичний, правовий, економічний та політичний виміри* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 9–10 трав. 2024 р. Тернопіль, 2024. С. 52–57.

13. Сопілко І., Сівак А. Реалізація прав людини в Україні в період війни. *Проблеми реалізації прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права в Україні* : матеріали II Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 8 жовт. 2024 р. Київ, 2024. С. 144–148.

MEDIATION AS A MECHANISM FOR PROTECTING VULNERABLE GROUPS IN LEGAL CONFLICTS

National Aviation University
1 LiubomyraHuzara Ave, 03058, Kyiv, Ukraine
E-mail: RustamSA@bigmir.net shapenkol@ukr.net

Objective: to investigate mediation as a specialized instrument for legal protection of vulnerable groups and substantiate its significance in establishing a new concept of accessible and inclusive justice.

Methods: a complex of general scientific and special research methods was employed, including systematic analysis of Ukraine's regulatory framework on mediation and protection of vulnerable groups, comparative legal method for studying different forms of alternative dispute resolution, and generalization method for formulating conclusions regarding the effectiveness of mediation procedures.

Results: it has been established that mediation demonstrates the ability to effectively compensate for structural limitations of traditional justice by creating an individualized space for conflict resolution. Specific features of applying

mediation procedures for different categories of vulnerable persons have been identified: children, persons with disabilities, recipients of social services, internally displaced persons. The prospects for developing specialized forms of mediation, including notarial and educational mediation, have been determined. Limitations on the application of mediation in domestic violence cases have been substantiated to ensure the safety of the most vulnerable participants.

Discussion: the transformational potential of mediation under conditions of legal turbulence during martial law has been proven, when mediation procedures are capable of functioning independently from the full operation of the judicial system. The correlation between social vulnerability of certain population groups and their increased need for flexible, emotionally safe forms of legal protection has been confirmed. The necessity for targeted development of accessible mediation services as an element of state social policy and formation of theoretical foundations for reforming the national legal protection system toward its humanization has been substantiated.

Keywords: *mediation, vulnerable groups, legal conflicts, notary-mediator, access to justice, alternative dispute resolution, internally displaced persons, social services.*